

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

IMAM KHOMEINI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

دانشکده ی علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

بررسی و تحلیل علم بیان در دیوان سیف فرغانی

پایان نامه برای دریافت درجه ی کارشناسی ارشد

در رشته ی زبان و ادبیات فارسی

علی هنری ابراهیم پور

استاد راهنما :

دکتر محمد شفیع صفاری

شهریور ۱۳۹۲

Ministry of Science, Research and technology

Imam Khomeini International University

Faculty of Humanities

Department of Persian language and literature

The Study of Rhetoric science Seif-e-farghani; s Divan

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree
of Master of Science in Persian language and literature**

By: Ali Honari Ebrahim poor

Supervisor:

Dr. Mohammad shafi safari

Advisor:

Dr. Hamid Taheri

August 2013

چکیده:

این پایان نامه با عنوان «بررسی و تحلیل علم بیان در دیوان سیف فرغانی» در هشت فصل فراهم شده است. در این پایان نامه ابتدا به زندگینامه، سبک شعری، درونمایه‌ی اشعار سیف فرغانی پرداخته شده و سپس با بررسی و تحلیل شواهد شعری از دیوان سیف فرغانی برای هر یک از چهار عنصر خیال یعنی مجاز، تشبیه، استعاره و کنایه آورده شده است. آنچه که در این پایان نامه دنبال می‌شود، این است که سیف فرغانی در بین عناصر خیالی که در دیوان خود به کار برده، در کدام توانمندتر بوده و به چه میزانی هر یک از آنها را استفاده کرده است. همچنین در بخش پایانی این پژوهش محسناتی از جمله اغراق، اسطوره و نیز استقبالی‌هایی که به پیروی از شاعران سروده، بیان شده است. اما نمودارها و جدول‌هایی نیز ارائه شده است که میزان به کارگیری صور بیانی را در دیوان سیف فرغانی به طور دقیق به ما نشان می‌دهد. آنچه که پس از مطالعه‌ی این پایان نامه به دست خواهد آمد در زمینه‌ی بلاغت و زیبایی‌شناسی دیوان سیف فرغانی اطلاعات مناسب و شناختی شایسته حاصل خواهد شد که برای علاقه‌مندان به علوم بلاغت به کار خواهد آمد.

واژه‌های کلیدی: سیف فرغانی، علم بیان، مجاز، تشبیه، استعاره، کنایه، اغراق، اسطوره و استقبال.

فهرست

مطالب

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱	پیشگفتار.....
۳	فصل اول : سیف فرغانی.....
۴	۱-۱.زندگینامه ی سیف فرغانی.....
۶	۲-۱.آثار، درونمایه و سبک شعری سیف فرغانی.....
۱۰	فصل دوم: علم بیان.....
۱۱	۱-۲.تعریف بیان.....
۱۲	۲-۲.فواید علم بیان.....
۱۲	۳-۲.مختصری درباره ی تاریخ علم بیان.....
۱۵	فصل سوم : مجاز.....
۱۶	۱-۳. تعریف مجاز.....
۱۸	۲-۳.علاقه های مجاز.....
۱۸	۱-۲-۳.علاقه ی کلیت و جزئیت.....
۲۰	۲-۲-۳.علاقه ی جنس.....

فهرست مطالب

- ۲۰ ۳-۲-۳.علاقه ی حال و محل یا ظرف و مظروف
- ۲۲ ۳-۲-۴.علاقه ی سیبیت یا علت و معلول
- ۲۳ ۳-۲-۵.علاقه ی آلیت
- ۲۴ ۳-۲-۶.علاقه ی ماکان
- ۲۵ ۳-۲-۷.علاقه ی مضاف و مضاف الیه
- ۲۷ **فصل چهارم: تشبیه**
- ۲۸ ۴-۱.تعریف تشبیه
- ۳۰ ۴-۲.انواع تشبیه بر مبنای طرفین
- ۳۰ ۴-۲-۱.به اعتبار حسی و عقلی بودن
- ۳۱ ۴-۲-۱-۱.هر دو طرف حسی
- ۳۵ ۴-۲-۱-۲.مشبه عقلی ، مشبه به حسی
- ۳۸ ۴-۲-۱-۳.مشبه حسی ، مشبه به عقلی
- ۴۰ ۴-۲-۱-۴.هر دو طرف عقلی
- ۴۲ ۴-۲-۲.به اعتبار مفرد ، مقید و مرکب بودن
- ۴۶ ۴-۲-۲-۱.مفرد به مفرد
- ۴۸ ۴-۲-۲-۲.مفرد به مقید

فهرست مطالب

- ۴-۲-۲-۳. مقید به مفرد ۵۰
- ۴-۲-۲-۴. مقید به مقید ۵۱
- ۴-۲-۲-۵. مفرد به مرکب ۵۳
- ۴-۲-۲-۶. مرکب به مرکب ۵۴
- ۴-۳. تشبیه خیالی و وهمی ۵۶
- ۴-۴. وجه شبه ۵۸
- ۴-۴-۱. تعریف وجه شبه ۵۸
- ۴-۴-۲. وجه شبه واحد یا مفرد ۶۰
- ۴-۴-۳. وجه شبه متعدد ۶۴
- ۴-۴-۴. وجه شبه مرکب ۶۶
- ۴-۴-۵. وجه شبه دو گانه یا صنعت استخدام ۷۲
- ۴-۴-۶. وجه شبه تحقیقی و تخیلی ۷۵
- ۴-۶-۱. وجه شبه تحقیقی ۷۵
- ۴-۶-۲. وجه شبه تخیلی ۷۸
- ۴-۵. اقسام تشبیه به لحاظ ذکر و حذف ارکان (وجه شبه و ادات) ۷۹
- ۴-۵-۱. مفصل مرسل: [کامل الارکان] ۸۰

فهرست مطالب

- ۸۳ ۲-۵-۴ مفصل مؤکد: [ذکر وجه شبه بدون ادات تشبیه]
- ۸۴ ۳-۵-۴ مجمل مرسل: [ذکر ادات تشبیه بدون وجه شبه]
- ۸۶ ۴-۵-۴ مجمل مؤکد (بلیغ)
- ۸۸ ۶-۴ انواع تشبیه به لحاظ شکل
- ۸۹ ۱-۶-۴ ملفوف
- ۹۲ ۲-۶-۴ مفروق
- ۹۵ ۳-۶-۴ تسویه
- ۹۷ ۴-۶-۴ جمع
- ۱۰۱ ۵-۶-۴ معکوس یا مقلوب
- ۱۰۴ ۶-۶-۴ مضمّر
- ۱۰۶ ۷-۶-۴ مشروط یا مقید
- ۱۰۷ ۸-۶-۴ تفضیل
- ۱۱۰ ۷-۴ تشبیه تمثیل و ارسال المثل
- ۱۱۰ ۱-۷-۴ تشبیه تمثیل
- ۱۱۴ ۲-۷-۴ ارسال المثل
- ۱۱۶ ۸-۴ تشبیه به صورت اضافه

فهرست مطالب

- ۱۱۶ ۱-۸-۴. اضافه ی تشبیهی
- ۱۱۹ ۲-۸-۴. اضافه ی تلمیحی
- ۱۲۲ ۳-۸-۴. اضافه ی سمبلیک
- ۱۲۴ ۴-۸-۴. اضافه ی اساطیری
- ۱۲۵ ۹-۴. تشبیه تلمیحی (به صورت غیر اضافی)
- ۱۲۸ ۱۰-۴. تشبیه قریب و بعید
- ۱۲۹ ۱-۱۰-۴. تشبیه قریب و مبتدل
- ۱۳۱ ۲-۱۰-۴. تشبیه غریب و بعید
- ۱۳۳ ۱۱-۴. اهداف تشبیه
- ۱۳۳ ۱-۱۱-۴. ملح مشبه
- ۱۳۴ ۲-۱۱-۴. تقبیح مشبه
- ۱۳۵ **فصل پنجم: استعاره**
- ۱۳۶ ۱-۵. تعریف استعاره
- ۱۳۸ ۲-۵. استعاره ی مصرحه
- ۱۳۸ ۱-۲-۵. استعاره ی مصرحه ی مجردة
- ۱۴۰ ۲-۲-۵. استعاره ی مصرحه ی مطلقه

فهرست مطالب

- ۱۴۳ ۳-۳-۵ استعاره ی مصرحه ی مرشحه
- ۱۴۵ ۳-۵ استعاره ی مکنیه یا بالکنایه
- ۱۴۸ ۴-۵ جاندارانگاری
- ۱۵۰ ۵-۵ اضافه ی استعاری
- ۱۵۴ ۶-۵ شکلهای دیگر استعاره
- ۱۵۴ ۱-۶-۵ تبعیه
- ۱۵۷ ۲-۶-۵ استعاره ی تلمیحی و اساطیری
- ۱۵۸ ۷-۵ استعاره ی قریب و مبتذل
- ۱۶۲ **فصل ششم: کنایه**
- ۱۶۳ ۱-۶ تعریف کنایه
- ۱۶۶ ۲-۶ انواع کنایه به لحاظ مکنی عنه
- ۱۶۶ ۱-۲-۶ کنایه از موصوف (اسم)
- ۱۶۹ ۲-۲-۶ کنایه از صفت
- ۱۷۲ ۳-۲-۶ کنایه از فعل یا مصدر و نسبت
- ۱۷۶ ۳-۶ انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا
- ۱۷۶ ۱-۳-۶ ایما یا اشاره

فهرست مطالب

۱۷۸ ۲-۳-۶. رمز
۱۷۹ ۴-۶. تعریض
۱۸۰ ۵-۶. زمینه ی فرهنگی کنایه
۱۸۳ فصل هفتم : اسطوره
۲۰۰ فصل هشتم : محسنات
۲۰۱ ۱-۸. اغراق
۲۰۴ ۲-۸. استقبال در دیوان سیف فرغانی
۲۱۸ جدولهای آماری
۲۲۸ نمودارهای مقایسه ای
۲۴۴ نتیجه گیری
۲۴۷ کتابنامه

فهرست
جدولهای آماری
و
نمودارهای مقایسه ای

فهرست جدولهای آماری و نمودارهای مقایسه ای

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۲۱۸.....	۱. جدولهای آماری
۲۱۹	جدول (۲-۳) میزان علاقه های مجاز.....
۲۱۹	جدول (۱-۲-۴) میزان تشبیهات حسی و عقلی.....
۲۲۰	جدول (۳-۴) میزان تشبیهات خیالی و وهمی.....
۲۲۰	جدول (۲-۲-۴) میزان تشبیه به اعتبارمفرد ، مقید و مرکب بودن.....
۲۲۱	جدول (۴-۴) بسامد انواع وجه شبه.....
۲۲۱.....	جدول (۵-۴) میزان تشبیهات به لحاظ ذکر و حذف ارکان (وجه شبه و ادات).....
۲۲۲	جدول (۶-۴) میزان انواع تشبیه به لحاظ شکل.....
۲۲۳	جدول (۸-۴) بسامد انواع تشبیه به صورت اضافه.....
۲۲۳.....	جدول (۷و۹-۴) بسامد تشبیهات تمثیل و ارسال المثل و تلمیحی.....
۲۲۴	جدول (۱۰-۴) میزان تشبیهات قریب و بعید.....
۲۲۴....	جدول (۱-۵) بسامد انواع استعاره (مجرده ، مطلقه ، مرشحه ، مکنیه و جاندارانگاری).....
	جدول (۲-۵) بسامد شکلهای دیگر استعاره (تبعیه ، تلمیحی و اساطیری و اضافه ی
۲۲۵	استعاری).....

- جدول (۳-۵) بسامد استعاره ی قریب و بعید..... ۲۲۵
- جدول (۱-۶) بسامد انواع کنایه به لحاظ مکنی^۳ عنه..... ۲۲۶
- جدول (۲-۶) بسامد انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا..... ۲۲۶
- جدول (۸ و ۷-۱) بسامد اغراق و اسطوره..... ۲۲۷
- ۲. نمودارهای مقایسه ای**..... ۲۲۸
- نمودار (۲-۳) مقایسه ی انواع مجاز..... ۲۲۹
- نمودار (۱-۴) مقایسه ی تشبیهات حسی و عقلی..... ۲۳۰
- نمودار (۳-۴) مقایسه ی انواع تشبیه به اعتبار مفرد، مقید و مرکب بودن ۲۳۱
- نمودار (۴-۴) مقایسه ی انواع وجه شبه..... ۲۳۲
- نمودار (۵-۴) مقایسه ی انواع تشبیه به لحاظ ذکر و حذف ارکان (وجه شبه و ادات)..... ۲۳۳
- نمودار (۶-۴) مقایسه ی انواع تشبیه به لحاظ شکل..... ۲۳۴
- نمودار (۷-۴) مقایسه ی انواع تشبیه به صورت اضافه..... ۲۳۵
- نمودار (۷ و ۹-۴) بسامد تشبیهات تمثیل ، ارسال المثل و تلمیحی..... ۲۳۶
- نمودار (۸-۴) مقایسه ی تشبیهات قریب و بعید..... ۲۳۷
- نمودار (۱-۵) مقایسه ی انواع استعاره (مجرده، مطلقه، مرشحه، مکنیه و جاندارانگاری)..... ۲۳۸
- نمودار (۲-۵) مقایسه ی شکلهای دیگر استعاره (تبعیه، تلمیحی ، اساطیری و اضافه ی استعاری)..... ۲۳۹
- نمودار (۳-۵) مقایسه ی استعاره ی قریب و بعید..... ۲۴۰

نمودار (۱-۶) مقایسه ی انواع کنایه به لحاظ مکنی^۳ عنه ۲۴۱

نمودار (۲-۶) مقایسه ی انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا ۲۴۲

نمودار (۱-۷و۸) مقایسه ی اغراق و اسطوره ۲۴۳

فهرست نشانه های اختصاری :

ب : بیت

ج : جلد

دیوان : دیوان سیف فرغانی

ر.ک : رجوع شود به کتاب

ص : صفحه

م : میلادی

هـ : هجری قمری

پیشگفتار :

آفرین جان آفرین پاک را آن که جان بخشید و ایمان خاک را « منطق الطیر عطار »

پایان نامه ی حاضر، در حقیقت پژوهشی است به روش کتابخانه ای، در باب یکی از مباحث بلاغت؛ یعنی علم بیان در دیوان سیف فرغانی و جلوه های زیبایی کلام و سخن سیف در همه ی جهات این موضوع از جمله مجاز، تشبیه، استعاره و کنایه؛ با بررسی و تحلیل این چهارموضوع، می توان میزان توانایی و مهارت سیف فرغانی را در به کار بردن صورخیالهایی از این دست را سنجید و همچنین نشان داد که سیف فرغانی بیشتر به کدام یک از این چهار صورخیال توجه داشته و در چه سطحی به سرودن این اشعار پرداخته است؛ آیا این اشعار صرفاً تقلیدی بوده از شاعران پیشین یا نه، ابتکاری از جانب شاعر بوده است؟ برای پاسخ دادن به این سؤالات ما در فصل اول تلاش کرده ایم تا جلوه های زیبایی از استقبال سیف از شاعران دیگر که در دیوانش نمود پیدا کرده است، مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم. اما موضوعات دیگری نیز در این پایان نامه مطرح شده است از قبیل اغراق، و مبالغه واسطوره؛ هدف از این بحثها نشان دادن ذوق و مهارت این شاعر گمنام در بین شاعران هم عصر خود بوده است و اینکه شاید کسی تا به حال به جز دکتر ذبیح الله صفا که به نوشتن مقدمه ای برای دیوان سیف و همچنین تصحیح آن پرداخته، فرد دیگری به موضوع زیبایی کلام از حیث فن بیان توجه نداشته است؛ لذا ما در این پژوهش به همین کار ناتمام پرداخته ایم.

اما مراحل پژوهش نیز بدین ترتیب بوده که ابتدا منابع مرتبط با سیف فرغانی و علوم بلاغی شناسایی شده و سپس این منابع مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و از آنها فیش برداری شده است، در مرحله ی بعد

به طبقه بندی این فیشها پرداخته شده است و سرانجام فیشها پس از طبقه بندی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در استفاده از منابع نیز سعی شده به معتبرترین آنها توجه شود و همچنین تعاریف مربوط به هر یک از مباحث به طور جامع و شامل ارائه شده و شواهد نیز به طور کافی آمده است تا خواننده از مراجعه ی دوباره به دیوان شاعر بی نیاز باشد.

امید است این پایان نامه مورد توجه همه ی دانشجویان و اساتید دانشگاهی قرار گیرد.

وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الْأَطْهَارِ

علی هنری ابراهیم پور

تابستان ۱۳۹۲

فصل اول

سیف فرغانی

۱-۱. زندگینامه ی سیف فرغانی :

مولانا سیف الدین ابوالمحامد محمد الفرغانی از شاعران استاد قرن هفتم و هشتم هجریست که با مرتبه ی بلند خود در شعر به سبب انقطاع از عالم و گوشه گیری ازدونان و امتناع از مدح امرای ظالم و فاسد زمان در یکی از خانقاههای شهر کوچک « آقسرا » بگمنامی در گذشت. از این صوفی عالیقدر پاکباز زاهد متقی، یکی از کاتبان همعصر او به نام محمد بن علی کاتب آقسرای که دیوانش را چند گاهی پس از وفاتش استنساخ نموده چنین یاد کرده است: «امام العالم الزاهد المتقی سید المشایخ و المحققین مولانا سیف الملهّ والحقّ والدّین ابوالمحامد محمد الفرغانی نورّه الله روحه العزیز» و همین معرفی همعصر و شاید مرید او برای اثبات مرتبه و مقام سیف فرغانی در نظر معاصرانش برهانی واضح است؛ اما علت گمنام ماندن او در تاریخ ادب فارسی و نزد کسانی که بعد از قرن هشتم به نگارش احوال شاعران و عالمان و عارفان ایرانی پرداخته اند، آن است که سیف فرغانی درست در ایامی در گذشت که آسیای صغیر در زیر سیطره ی ایلخانان و بیداد مغولان جولانگاه فقر و پریشانی و بی سامانی گردیده و ارتباط بلاد آن با ایران که در قرن هفتم قوت بسیار داشت به ضعف گرائیده بود خاصه که سیف فرغانی همچنانکه گفته ایم در شهری کوچک چون آقسرای، که بعد از او نیز مرکزیت مهمی نیافت، زیست و همان جا جهان را بدرود گفت.

آقسرا شهری است در ترکیه ی امروز در جنوب دریایچه ی « توزگول » میانه راه نوشهر به قونیه که در عهد سلاجقه ی آسیای صغیر دارای اعتبار و اهمیتی بود ولی از آن دوره جز یک بنا که گویا دارالضرب شهر بوده چیزی باقی نمانده است. به هر حال این شهر در آخرین سالهای زندگی سیف الدین مسکن و مأوی او بود و به همین سبب است که در یکی از قصاید خود گفته :